

Az erdélyi szászok lutheranismusa.*

A XVI. század kezdetén Erdélynek három nemzete, a magyar nemesség, a székelység és szászság azon unió alapján volt szervezkedve, melyet előbb 1437-ben, végleg pedig 1459-ben fogalmaztak. E közjogi szerződésben megfogadták, hogy egymás kiváltságait kölcsönösen tiszteletben tartják s védik; valamint, háború vagy egyéb támadáskor egymást segítik.¹ A székelység s magyar nemesség örökjogon birta kiváltságait, előbbi mint őslakó, utóbbi mint foglaló; a szászok csak II. Endrétől 1224-ben kapott szabadságlevél alapján alakultak politikai nemzetté.² A magyarság főleg nyerstermelő és katona, a szászság kereskedő és iparos; annak vagyona inkább az ingatlan terület s jövedelmének nagysága általában a kereslettől függvén, a szászok üzérkedésére volt utalva. Emezek kezében volt a pénzérték, háborús idők e legbiztosabb kincse. A három nemzet uniója tehát nem csupán politikai, de gazdasági előnyök biztosítására is irányult. Szellemi képzettségükről foglalkozásuk körülbelül eléggé biztos tájékozást nyújthat. Egyfelől a németekkel való rokonságuk, másfelől munkájuk s a külföldi nagyobb vásárokon való gyakori jelenlétük a szászoknak biztosította a legfejlettebb intelligentiát; közülök került ki legtöbb iskolázott ember. A XV. század folyamán 355, a XVI. század első negyedében több, mint

* Mutatvány szerzőnek „Dávid Ferencz és kora“ czimű nagyobb tanulmányából.

¹ Az egység többi pontjait l. *Marczali* H.: A magyar történet kutatóinak kézikönyve, Bp. 1901. 267. l. Mindkét unió szövege kiadva u. o. 268—269. és 270—274. l.

² Az erdélyi szászok történetéről szóló irodalmat 1876-ig bezárólag kritikai áttekintésben olv. *Reissenleiter* K.: Die Forschungen über die Herkunft des Sachsenvolkes (Archiv für Siebenbürg. Landeskunde N. F. XIII. Bd. 538. s köv. l.). 1876—1893-ig megjelent idevágó fontosabb művekről l. *Pauler* Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1893. I. köt. 625. s köv. l.

200 szász tanult csak a bécsi egyetemen.¹ Ennélfogva igen természetesen kell tartanunk, hogy a reformáció szellemi áramlata Magyarországon őket érintette legelőbb. Ennek különben egyéb okai is voltak. Bár jelentősnek látszik az is, hogy ha a hallgatóság iskolázott műveltségű, a papnak jóval inkább annak s az értelmi fejlődés iránt fogékonynak kellett lennie, ezuttal a klérussal való viszállyra utalunk.² Azonban mindezeknél jelentősebb volt Erdély politikai helyzetének hatása.

¹ *Fabritius*. K.: Pempflinger Márk. Bp. 1875. (Értek. a tört. tud. köréből, IV. köt. 6. sz.) 24. l. Az e helyütt olvashatókat kiegészítik ugyancsak Fabritiustól az Archiv. stb. N. F. II. 135. l. sorai: „Die Siebenbürger kommen ebenso wenig wie die andern Studierenden regelmässig zu Anfang eines neuen Semesters an. Die Immatriculation scheint jederzeit, gleichviel ob Werktag oder Feiertag oder Ferien, nach der Ankunft vorgenommen zu sein. Zufferlässig um Ostern wurden 32 Studierende immatriculirt; die Wahrscheinlichkeit, dass dieselben aus der Heimat bis nach Deutschland Leipziger Messgelegenheit benützten, liegt nahe. Die Leipziger Ostermesse wäre demnach, falls es erlaubt wäre, aus dieser Ankunft der Studierenden einen Schluss zu ziehen von den siebenbürgischen Kaufleuten am stärksten besucht worden, denn auf die Neujahrsmesse weisen nur 9 auf die Michaelmesse gar nur 3 Immatriculationen hin. Doch scheint nicht blos der Besuch der Leipziger Messe durch siebenbürgische Kaufleute, sondern, da viele Siebenbürger mit einer gewissen Regelmässigkeit zu Anfang März, im Juni oder Juli eintreffen, vielleicht auch der Besuch anderer deutscher Märkte, mit denen die Siebenbürger Kaufleute in Handelsverbindungen stehen machten, die Reisen der Studierenden nach Deutschland wohlthätig gefördert zu haben“.

² Az egész szász föld egyházkormányzatilag két részre oszlott. A szbeni és brassói káptalan eredetileg a milkói püspökség területe volt: 1441-ben a püspökség elpusztulása után az esztergomi érsek hatáskörébe került, olyképpen, hogy az érsekséget csupán a felügyeleti jog illette meg (*Fabritius* i. m. 26—27. l. *Benkő*: Milkovia, Viennae, MDCCLXXXI. 145—168. l. közli az erre vonatkozó okmányokat). A többi szász káptalanok a gyulafehérvári püspök fennhatósága alá tartoztak s dézsmájukat, valamint egyéb egyházi adójukat is annak fizették. Erdődi Bakócz Tamás 1522-ben a pápánál kieszközölte, hogy e két káptalan vagyoni jogilag is az esztergomi érsekségbe kebeleztetett. Hiában tiltakoztak ez ellen a káptalanok, (az iratokatl. *Benkő*: Milkovia, 169. s köv. l.) dézsmájukat elvették.

Az eképen kezdődő klérus-ellenes hangulatot nagyban fokozta Várdai Ferencz gyulafehérvári püspök rendelete, melyben a körébe tartozó káptalanoktól önkényesen megnagyított annatákat, magas végrendeleti díjakat szedett be a nélkül, hogy a szász papság tiltakozását figyelemre méltatta volna. Okmányokkal igazolja ezt *Fabritius* i. m. 25. l. Jogtalan zsarolásai miatt a közhangulat annyira elkeseredett, hogy a szász káptalanok követe, Sándor (juris utriusque doctor, musnai plebános és főesperes), egyenesen Rómába ment följelenteni Várdait.

Az 1491-ki pozsonyi szerződésben Ulászló magyar király beleegyezett abba, hogy örökös nélküli halála után koronája Miksára vagy utódaira szálljon; s bár a budai országgyűlés hevesen tiltakozott a legfőbb hatalom jogtalan elajándékozása ellen, a főurak és főpapok elfogadó okirattal erősítették meg királyuk alkotmányszegését. A német eredetű s anyanyelvű osztrák ház igényei a magyar trónra ezáltal törvényesítve valának. A pozsonyi szerződés két részre osztotta a nemzetet; s a köznemességből álló ellenpárt, élén Szapolyai Istvánnal, 1505-ben a rákosi országgyűlésen kimondotta: „Ezután királyunkká külföldit egyszer sem választunk, hanem csakis magyart”.¹ Egyelőre sem az 1491-ki, sem az 1505-ki végzésnek nem volt gyakorlati következménye: Ulászló utódja, II. Lajos lett. Ám, a nemzeti párt ekkor sem hagyott fel trónbetöltési keresetével s az „ante diem” király halála után az eddiginél sokkal hangosabban kívánta a rákosi végzés foganatosítását. Szapolyai — úgy látszik — nem önzetlen buzgalma folytán vált a nemzet zömének vezérévé. Már Mátyás halálakor tett némi előkészületet a korona elnyerésére; Ulászló alatt már leplezetlenül hirdette szándékát s örökségül hagyta² fiára, ki 1526-ban, II. Lajos halála után, immáron nagy párttal bíró trónkövetelő. A mohácsi vésszel kezdődő királyválasztási küzdelemben eleitől fogva Ferdinándnak és Szapolyai Jánosnak lehetett legtöbb reménye; azt az 1491-ki pozsonyi szerződés, a főurak és főpapok, — ezt az 1505-ki határozat s a köznemesek támogatták; Ferdinánd hívei a Tiszántul és Dunántul, Jánoséi Erdélyben voltak többségben. A kölcsönös gyűlölet — per analogiam Capulet és Montague — egyre fokozódott s az összeütközések jogos és jogtalan téren mindnaposak valának. János Ferdinándot főleg német érzelmei miatt igyekezett dehonestálni; Ferdinánd János hatalmát a szászok sakkban tartásával vélte gyöngíthetni. E cselt Szapolyai hamar átlátta s minden intézkedést megtett a szászok megnyerésére. Előbb szépszerént közeledett hozzájuk, meghívta őket az 1527-ki budai országgyűlésre. Nem jelentek meg, s a kirótt adót sem szolgáltatták be. Háborús idők szomorú emléke tölté el erre

¹ E gyűlés magyar közjogi jelentőségére — Fraknoi hibás magyarázataival szemben — *Beóthy* Ákos mutatott rá: A magyar államiság fejlődése cz. nagybeesű műve I. köt. 184–185. l.

² Meghalt 1499-ben.

Erdélyt. Szapolyai haddal vonult ellenük; vezére, Báthory, 1528-ban Segesvárt ostromolja. A Ferdinánd iránti hűség kintartókká tévé a szászokat. Szapolyai 1529. febr. 24-én újra levelet küld hozzájuk, csatlakozásra szólítva őket; egyben figyelmükbe ajánlja a hatalmas szultán kijelentését: ki nem János király barátja, az a töröknek is ellensége, tehát halálra ítélt. A szászok azt felelték, hogy ők sem a pogánynyal, sem a pogányok pártfogoltjával nem czimborálnak; az ő uruk a keresztény király. Inkább diplomatikus, mint igaz válaszukra Szapolyai a moldvai vajdának küldött azon izennel válaszolt, hogy ha Péter megtöri a szászok ellentállását, neki adja Besztercze vidékét. Péter vajda kapott az ajánlaton. Ferdinánd Török Bálintot és Majlád Istvánt 300 lovassal Erdélybe küldte, a szász csapatok élére. Földvár (Marienburg) mellett ütközött a két sereg. A túlerő elnyomta Pempflinger katonáit, maguk a vezérek is alig tudtak Nagyszebenig futni. Ferdinánd e vereség hírére levette további gondját a szászokról s a mint a bekövetkezendők mutatták, ámító politikával, sok ígérettel és semmi segedelemmel pártolta hűveit. Pedig a szászok Majlád István és Gerendi Miklós kezéhez 18000 aranyat juttattak zsoldosok fogadására. Nagyon ideje lett volna Katzianer császári vezérnek lelkére venni a segedelmet, mert Báthory és Kun Kocsárd újabb sereget vezettek a szászok megtörésére. A meghódolást a majdnem porig rombolt Brassó halálra rémült maradékai kezdték meg, majd a következő években a többi székek követték. 1530. késő őszen Segesvár, 1531. elején Szászsebes és Meggyes, majd Nagysink, Kőhalom (Reps) és Ujegyház (Leschkirchen) nyitottak kaput János király előtt. 1536-ban Nagyszeben is kapitulált. A legyőzött szász földtíz évi vonakodás után hűséget esküdött Szapolyainak. Mennyi oktalanul kiontott vér pecsételte meg a magyar-szász barátságot; mennyire ki nem apadt a fohász a keblekből, hiában várt segedelemért; mily gazdag termése lehetett a reformáció elvetette vallásos hitnek a fájdalommal megszántott szivekben! Mert a szászirtás e szomorú éveire esett a lutheri hit meggyökerezése Erdélyben. Ha német földön tanreform volt a protestantismus, nálunk kezdetben „balzsam a fájdalomra“; hiszen nem az újítás, hanem a vallásos érzés mélyülése jelezte az új hit terjedését. Azonban a protestantismus nem csupán kielégítőbb hitvallás volt a szászok között. Miképen a törökudulás éveiben az alföldi

magyarság kálvinista hitét inkább magyar nemzeti, mint vallástani szempontból védte rajongó szeretettel s nevezte magyar vallásnak, úgy a szászok is az ágostai confessio elfogadása által inkább vérigsértett, végsőig alázott nemzetiségüket ápolták. S e confessio a megpróbáltatások legnagyobb kétségbeesései között annyira meg tudta nyugtatni őket, hogy később a terjedő vallásos áramlatok sem tudták más mellé ragadni.

A vérbiborral diszített trón nem sokáig volt Szapolyai királyi széke. Török-barátságon erősödött hatalmát az 1538-ki nagyváradi béke alapjában megrendítette. Halálával a trónbetöltési viszályok újra kezdődtek. Egyelőre csak diplomatai téren. Mig Izabella Budáról intézkedett, Erdélyt Majlád István keríté hatalmába, s a több pénzzel, mint okkal meggyőzött Szinan csauzzal az 1540. sept. 21-ki berethalmi gyűlésen kimondatta, hogy Szoliman a trónt Majládnak ajándékozza. S mielőtt az események tovább bonyolultak volna, Majlád Nagysinken a szászokkal együtt hűséget esküdött Ferdinándnak. Bár e fogás — török ámitással, német elvekkel kormányozni — nemsokkal utóbb, mutatis mutandis, újra ismétlődött, ezuttal egy Martinuzzi hiányában romlást hozott a szászokra. Mert ha az eredményt általában helyeselte is Ferdinánd, Majlád személye ellen csöndes gyanakvással viseltetett. Másfelől a török előtt sem lehetett mindent titokban tartani: a beavatottak egyike, Balassa Imre, Izabellához pártolván, az egész eselt elárulta. Ezekhez járult két nevezetes körülmény, mely Erdély politikájára döntő hatású vala: a török 1541. aug. 29-én elfoglalta Budavárát; valamint, Erdély kalandor-diplomatáinak helyét századának leggeniálisabb politikusa, Martinuzzi foglalta el. E két körülmény más szóval János Zsigmond pártjának föltétlen diadalát jelentette.

Szapolyai halálos ágyán Martinuzzira s Petrovicsra bizta kis fiát, a török egyedül a barátot acceptálta, ennél fogva az 1542. jan. 25-én Vásárhelyen tartott gyűlés őt választotta Erdély kormányzójává, a királyné s fia helytartójává. Martius 27-én Tordán a barát mellé minden nemzetből 7, a gyulafehérvári káptalan küldöttjével összesen 22 tanácsost rendeltek, a kiknek kötelességül volt adva az ügyek vezetését segíteni. Erdély új helytartója, a róla elnevezett politika típusa, ki tisztán személyes kiválóságaiért emelkedett hatalmas állására, buzgó hive volt egyházának; új posztíójában sem feledkezett meg első pártfogója,

Szapolyai s így általában az erdélyi nemzeti politika ellenségeiről. Ezért, ha ismételten is elismerte, hogy Erdély nemzetei közül legszilárdabban a szászokba helyezné bizalmát, gondoskodott arról is, hogy nemzetiségi törekvésüknek külső jele, a lutheranizmus, minél előbb széttöressék. Már 1538-ban máglyára akarta juttatni Szántai István szikszói mestert. Most, hogy főhatalomhoz jutott, a királynéval azzal a ezéllal hivatva össze a gyulafehérvári gyűlést,¹ hogy a szászok protestantizmusát megsemmisítse. A gyűlés összehívásának közvetlenebb oka is volt. Honterus hazatérvén külföldi tanulmányútjáról, Brassóban nyomdát rendezett be s főleg tankönyvek kiadásával foglalkozott; szabad napokon udvarába gyűjtötte híveit s Luther-szellemű beszédeket mondott nekik. Fuchs, Glatz és Wagner támogatásával rövid idő alatt az egész Brassó vidékét áttértette. További, szervező munkáját megkönnyítendő, 1542-ben kiadta „Formula Reformationis Ecclesiae Coronensis et Barcensis totius Provinciae“ cz. könyvét, melyben az új egyházak rendjét állapította meg. Úgy látszik, e formula a szász-lutheranus egyház koncentrálására tett első intézkedés volt. Martinuzzi ennek hatását akarta ellensúlyozni a gyulafehérvári gyűlésen. Életéért aggódó hívei nem bocsátották Honterust Gyulafehérvárra.² Helyette megjelent küldöttei ügyét³ oly sikerrel védték, hogy „lutheranam religionem pro Dei Oraculis suscipiebant“. A szász taná-

¹ *Pokoly*: Ref. egyháztört. I. 63. s köv. l. Mint alább igazolom, Pokoly téved, midőn (i. m. 64. l.) azt írja, hogy Besztercze reformálása mindjárt Brassóé után következett.

² *Haner*: Hist. Ecclesiarum Transylvanicarum, 1694. ennek okát így adja (199. s köv. l.) Quod maximum subituri essent discrimen, augurabantur Coronenses ex crudeli Aeditui Varadiensis combustione. Impegerat hic pio Zelo alapam mulieri statum religiose adoranti, cum in ingressu cum Regina Georgius Varadini, commoraretur, ut ergo, Episcopus illius Loci, Zelum quem prae se ferabat demonstraret, ad rogam eundem condemnabat, et flammis ei vitam rapiebat.

³ Honterus e gyűlés előtt kinyomatá „Approbatio Reformationis Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae a Clariss. D. Martino Luthero, Philippo Melanphone et Joanne Pomerano Viteberga Cibiniensi Pastori, suae Ecclesiae reformationem petenti transmissa, ex autographo sive originali descripta“ (összesen 8 lap) cz. könyvet, mely Luthernek, Melanctonnak és Bugenhagennek az 1542-ben kiadott „Reformatio Ecclesiae Coronensis“ munkájáról s ezzel kapcsolatban a szász föld áttértéséről Ramasi Mátyáshoz juttatott véleményét tartalmazza.

csosok ellenzése miatt ezuttal nem vihette dülőre szándékát Martinuzzi; vagy talán a kisebbnek gondolt ellenállást maga sem akarta — a tordai gyűlés után! — nemzetválsággá fokozni. A szászok viszont, felbátorodva a kormányzó sikertelenségén, kétszeres erővel láttak reformált egyházaik szervezéséhez.¹ Az új év Szeben, Ujegyház, Szászváros, Kőhalom, Szerdahely, Segesvár és Szászsebes vidékén már rendezett protestans egyházakat talált, minélfogva Szebenben a Katalinnapi generalis congregatio nem késett kimondani, hogy a nevezett székek — új hitűek lévén — ezután egyértelműleg, egyformájulag fogják Istent imádni.² Az 1545. május 17-ki meggyesi gyűlés véglegesítette Luther egyházának megszilárdulását Erdélyben.

Azonban e szervezkedésből Besztercze vidéke kimaradt. Szapolyai halálával a moldvai vajda joga is megszűnt e területhez, mit az feledni nem tudott. Ezért éber figyelemmel várta a kedvező alkalmat. Nem kelle sokáig várnia. Martinuzzi a tordai gyűlés után azonnal hozzálátott a két magyar haza egyesítésének alapvetéséhez. 1542. ápr. 23-án Ferdinándtól, jul. 26-án Izabellától nyert írásbeli kötést. Még csak a török módszerinti félrevezetése szükségeltetett a terv megvalósításához: mikor minden kipattant. A boszús porta Péter moldvai vajdát Erdélyre szabadította; október végén már fel volt dulva Besztercze vidéke. A káros magyarok a barát tulbuzgóságára vetettek a bajért s 1543. febr. 23-án, Tordán jogkörét megszorították. Sőt, mert híre járt, hogy a török újabb s az eddigieknél nagyobb sereggel indul Ferdinánd ellen, az adót gyorsan megfizették s „a szabadságait esorbítatlanul élvező Erdélyt“ további kegyébe ajánlták. Ilyenképpen Besztercze nem gondolhatott elnyomóitól való szabadulásra, még kevésbbé újlhitű egyházak szervezésére.

1544. februárius 7-én halt meg Adorján doctor, vikárius, kolozsi főesperes, kolozsvári plebanus és gyulafehérvári kanonok. Helyét Kolozsváron még ez évben a Wittenbergből hazahívott

¹ Ehhez a tömörüléshez a szászoknak törvényes joguk volt, minthogy a dipl. Andream szerint szabadon választhatták papjukat.

² *Deutsch*: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche in Siebenb. 4. l. szerint a szebeni végzés idevágó része a következő: „Quod hij, qui verbum dei acceptauerunt, tam in Civitatibus, Oppidis ac villis Sacramenta Christi, domini Salvatoris nostri Secundum Institutionem verborum eiusdem in omnibus Ecclesiis uniformiter administrare debeant“.

Heltai Gáspárral töltötték be.¹ Nagy fontosságú szerepre volt hivatalos Kolozsvár új papja, hiszen elődje nemcsak a vallási viták választott bírója vala, de 1542-ben az erdélyi rendek élén üdvözölte az országába visszatérő Izabellát. Heltai nem érezhetett magában elég erőt politikai agitációkra, szónoki tehetsége sem versenyezhetett Beszterce-vidéki társaiéval. De volt benne szervező erő, mely bizalmas beszélgetéssel csalhatatlanul hatott. Kolozsvárra ez kellett. A szabadszelleme Adorján már megtörte a reform útját. Heltai Gyulaival s Vizaknaival tömöríté, új szabályok szerint szervezé egyházát. Jó minták alapján munkálhatott. Luther könyve már 1526 óta közkezen forgott. Honterus Formuláját Melancthon éppen akkor nyomatta le újra, csatolván hozzá előszót, mikor Heltai Wittenbergbe érkezett. E könyv ép úgy nem kerülhette el figyelmét, mint nem Köln reformációja, melyet később is szeretettel emlegetett mestere, Melancthon, külön iratban ismertetett. Ezekből megtanulhatta, hogy a protestantismus még nem szakadt el a pápa egyházától, hiszen a megegyezés lehetősége még mindig egyformán kecsgettette mindkét pártot. Következőleg sem ceremoniakban, sem hitelvekben nem lehetett radikálisan újítani. Luther ugyan azt tanította, hogy a hívő lélek üdvözülhet a nélkül is, hogy a papok által vezeklésül reá rótt büntetéseket elszenvedné, ceremoniakat végig cselekedné; azonban Crucigerus, ki a wittenbergi egyetemen Melancthon mérsékelt pártjának, az u. n. erasmusi iskolának tanaiból éppen a megigazolásról magyarázott, azt értette meg Heltaiékkal, hogy az istentisztelet külsőségeinek teljes megvetése a műveletlen népeket a legnagyobb vadságra szabadítja, már pedig a hitczikkek által oly rombolást okozni a lelkek világában, minőt a cselekedeteket lábbal tapodó anabaptisták okozhatnak: keresztény papnak nem áll szabadságában. Azok az újítások, melyek Kolozsváron fogantatosítottak, inkább magát a papot illették. A katolikus szertartású mise összes ceremoniáival, az orgona és trombita, a faképek, templomi ékességek, ezifra papiruhák, fülbegyónás változatlanul maradtak.² Ellenben

¹ *L. Borbély* István: Heltai. Bp. 1907. 8. l. 2. j. Heltai a szászok papja volt, Gyulai István a magyaroké. Ez időbeli iskolamester Vizaknai Gergely (*Bod*: Athenás, 329. l.), Molnár Gergely (u. o. 180. l.) és Fennich János (*Trausch*: Schriftsteller Lexicon I. 302. l.)

² Ezt *Dávid* Ferencz: Rövid magyarázata alapján állítom, hol az

elrendeltetett, hogy patronusokkal, vagy ha ilyen nem akadna, hát közköltésen iskolát kell állíttatni, hol az olvasás, írás, számolás és katechismus mellett különös gond fordíttassék a templomi ének tanítására (X. 1.)¹ Az új pap, nehogy oktalan reformokat tehesen, mindaddig, a mig eklézsiája régi rendjét s a hívek lelkiszükségletét kellőleg megtanulhatná, a szószékből ne saját beszédeit mondja el, hanem Luther Postilláiból olvasson. (II. 6.) A naponként való prédikálással nem végződik a lelkész gondja: szükség, hogy hitét könyvekben is terjessze. (II. 2.)² Különösen ez utóbbi rendelkezés volt az, a mely legtöbb akadályba ütközött. Luther könyveit már 1523-ban elégették a szebeni piacon. Heltait nem rettenté a példa. Megérkezte után rögtön hozzálátott nyomda berendezéshez, majd meg a bibliának magyarra fordításához keresett munkatársakat. Mig csöndben folyt e készülődés, semmi bajt nem okozott; mikor azonban hire kelt, Martinuzzi Kolozsvárra nagy büntetést rótt.³

Alapjában véve tehát 1545-ig sem Kolozsváron, sem Beszterezé vidékén, sem a többi szász káptalanok területén nem okozott lényeges hitbeli változást a lutheranizmus; s ha Martinuzzi mégis kérlelhetetlenül büntette, vagy legalább is elnyomta e helyeket az leginkább azért történt, mert az új hit leple alatt szász, illetve német nemzetiségi aspiratiók lappantak. Kolozs-

1550—1559-ig történő ceremonialis változtatások részletesen fel vannak sorolva. (A R. M. e részét közölte *Jakab Elek*: Dávid F. emléke 96—98. l.)

¹ E tanulókból telt ki a protestáns templomok első chorusa, mely az antiphonákat énekelte (V. ö. Realencykl. für Theol. u. Kirche I. köt.-ben az antiphoná szó magyarázatát). Majd mikor a hallgatóság is megtanulta az ének dallamát és szövegét, mint második chorus, responsoriumokat énekelt az antiphonára vagy a pap versiculusára. Mindezt természetesen a mise keretében (V. ö. dr. *Molnár Géza*: Bevezető a zenetudományba, 152. l., hol a misének zenei részeiről szól). Megjegyzem azonban, hogy e korszak istentiszteletének módja, különösen a templomi ének, — még nincsen tudományosan megmagyarázva.

² Vasárnap és más ünnepnapokon teljes istentisztelet; hétköznapokon az ifjuság részére tanítás, a második harangozás után a felhűttek részére mise.

A zárójelben levő számok *Honterns*: Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen (1547.) cz. munkája fejezeteit s §-it jelölik (*Teutsch*: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen, Hermannstadt 1862. I. 6—71. l. Az 1542-ki kiadás újabb lenyomatairól *Szilágyi Sándor*: Erd. orsz. gyűj. eml. I. köt.-ben emlékszik).

³ Ezt *Haner* jegyezte fel Hist. Eccl. 210. l.

vár volt az első város, melynek magyar ajkú lakószöai is csatlakoztak a protestantismushoz, azonban szász kezdeményezésre s ezért nem kimélte a helytartó. Egyéb bizonyítékunk is van annak igazolására, hogy ez időben Erdélyben a lutheranus mozgalom nem csak egyházi reform volt: ez a gyulafehérvári káptalan magatartása. Említettük, hogy ekkor csak egy törvényesen elismert felekezet volt Erdélyben, a római katolikus, melyet a gyulafehérvári püspök (ezért „episcopus Transilvaniae“) kormányozott.¹ Ha tehát a terjedő lutheranizmus létében támadta volna a katholicizmust, bizonyára a püspöki káptalan lett volna az első, mely ellene szól. S valóságban mi történt? Vegedi Imre, Verancsics Antal, Csáky Mihály, Kálmánecshi Márton, Kolozsvári Péter és Pesti Gáspár kanonokok nemesak nyiltan pártfogolják az újhitű egyházközségeket, hanem a papi pályára lépő tehetségesebb ifjakat saját költségükön küldik német egyetemekre.² Abban az évben, mely Németországban a speyeri

¹ Püspöki káptalanjának tagjai tényleges és tiszteletbeli kanonokok voltak. Az előbbiek (canonici capitulares aut in floribus, röviden canonici maiores) közé tartoztak a prepost (praepositus maior), olvasó — (lector), éneklő — (cantor) és örkanonok (custos). Ezeknek a káptalan székhelyén Gyulafehérváron kellett tartózkodniok. Ezek mellé sorozható a theologus vagyis a papnövendékek tanítója és vizsgálója. Tiszteletbeli kanonokok (canonici domicellares aut in herbis, röviden canonici minores vagy titulares) tíz volt, kik bizonyos kerületnek esetleg (de nem okvetlenül) főesperesei (archidiaconus) voltak. Főesperesi kerület összesen 17 volt. Az archidiaconus kötelessége volt az általános felügyeleti s a lelkiekben való közvetlen intézkedés; a kerület vagyonára, pénzügyeire a decanus ruralis (vicearchidiaconus) vigyázott. A főesperes és a dékán fölváltva vizsgálták az egyházközségeket (coetus fidelium). A főesperes a parochusok (dicuntur etiam plebani a plebe, cuius curam habent) segítségével intézte járásának ügyeit. Parochus (plebanus = esperes) csak nagyobb helyiségekben volt, községek és faluk templomának előljárója a sacerdos chori (capellarium, altarium rector) vala. A vidéki papság általában vagy szerzetes (sacerdos regularis), vagy világi (s. saecularis) volt. A kolozsi főesperesi kerülethez a következő egyházközségek tartoztak: 1. Bács, 2. Bálványosvárallya, 3. Bánffyahunyad, 4. Besztercze, 5. Bogártelke, 6. Kolozsvár, 7. Csiesókeresztur, 8. Dés, 9. Erked, 10. Fenes, 11. Jegenye, 12. Kapnik, 13. Katona, 14. Kend, 15. Kide, 16. Kolozs, 17. Kolozsmonostor, 18. Magyarláros. 19. Mőcs, 20. Szék. [*Benkő*: Transilvania II. 165—166. l.] Ha e kerületben később másutt is találunk templomot, az a reformaczió hatására épült

² *Pokoly*: Erd. ref. egyh. tört. I. 41—47. l. *Dr. Borbély*: Unitárius polemikusok, 15. s. köv. l.

birodalmi gyűlésen a protestánsokra oly szigorú végzéseket hozott, Erdélyben Honterus Jekkel Jeremiás helyett ugyanaz nap lesz Brassó rendes papja, melyen a tordai generalis congregatio kimondja, „hogy a vallás dolgában ezentul újítást senkise tegyen, sem életével, szokásaival, öltözetével a városon kívül levőket meg ne botránkoztassa, hanem ki-ki úgy alkalmazkodjék, hogy abból embertársai épüljenek; a barátokat pedig és más egyházi férfiakat istenitisztelejük szokott módon megtételében senki ne gátolja.“ E szabadszellemeű végzés a káptalan előljáróságát oly kevésbé érinté, hogy annak tényleges feje, Meggyesi Ferencz ¹ a következő évben a kolozsvári származású Dávid Ferenczet Wittenbergbe küldi. A gyulafehérvári káptalan erasmita érzületére egyebek mellett kétségtelenül fejlesztőleg hatott Blandratának 1544-ben Izabella udvarában megjelenése is. E saluzzói olasz, kiben a pápaság elleni gyűlölet családi örökség volt, ki hallotta a klerikus elfajultság ellen zugolódnó Ochino Bernardinot, századának e Savonaroláját, s ki személyesen ismerte Juan Valdest, Vermigli Martyr Pétert, valamint a hirhedt Caraffát és Toledot: szabad idejében bizonyára gyakorta vitázott a kanonokokkal. Az ekkor Gyulafehérváron tanuló Dávid Ferencz tán ismerte is őt . . .

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

¹ Decretorum Doctor, Archidiaconus Dobocensis, Canonicus Ecclesiae Albensis Transilvaniae, Vicarius in spiritualibus (= lelkiekben püspök-helyettes), etc. L. 1548-ban kiadott levelét Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. I. 77. l., hol Episcopus Alaensis-nek van nevezve. Historia Transilvaniae II. 151. lapon *Benkő* is azt írja: Franciscus Transilvaniae Episcopus nominatus. Az 1544-ben Tordán tartott országgyűlésen Barobási János mint „csanádi s az üresedésben levő gyulafehérvári püspökség püspöke“ van jelen. (*Veress*: Izabella királyné, 257. l.)

Unitarius egyházi törvények a papválasztásról.

(Folytatás.)

II.

A rendelés korszaka.

(1778—1840.)

Koncz Boldizsártól — Székely Miklósig.

E korszakra vonatkozó jogszabályok és történelmi vonatkozások ismertetése előtt vissza kell mutassak, föl kell hívjam a figyelmet arra, hogy a papválasztás több évszázadon át fejlődött intézményének vázlatos ismertetése mellett rövid tanulmányom keretében a részletkérdésekkel behatóbban nem foglalkozhattam.

Az utánam következőkre vár az a feladat, hogy az egyes korszakokon belől kétségtelenül mutatkozott színárnyalódások okát és egymásutánját földerítsék és szabatosabb megvilágításba helyezték. A jelen korszak ismertetése rendén is bő alkalmunk lesz megfigyelni, hogy még egy kisebb körre terjedő szervezet kebelében is, a minő az unitarius egyház, a rendszerváltozások *parancsszóra* sem mennek végbe máról holnapra.

Mennyivel nehezebb már most időszerüleg megállapítani azt, hogy a katolikus egyház szervezetének megfelelő paprendelés (kinevezés) valójában mikor szünt meg és hogy a *marasztalás* rendszere melyik ecclesiában jelentkezett legelőször és hogyan fejlődött általános rendszerré.

Olyszerü jelenség ez, mint az éj sötétjét követő hajnalhasadás, hajnalpir átmenése a nappali világosságba. Szép, tiszta időben a fejlődést fokról-fokra észlelhetjük, de borus időben e jelenségek nem eshetnek megfigyelésünk alá.

A marasztalás rendszerének kibontakozására vonatkozó összes jelenségeket az egykoru irások nem őrizték meg szá-